

Grace Davie

Socjologia religii

NOMOS

Socjologia
religii

Grace Davie

Socjologia religii

Przełożyła
Renata Babińska

NOMOS

Tytuł oryginału: *The Sociology of Religion*

English language edition published by SAGE Publications of London, Los Angeles, New Delhi, Singapore and Washington DC, © Grace Davie 2007

© 2010 Copyright by Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Podręcznik akademicki dotowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja naukowa serii *Socjologia religii*: prof. dr hab. Irena Borowik

Komitet redakcyjny serii *Socjologia religii*:

prof. dr hab. Edward Ciupak

prof. dr hab. Hieronim Kubiak

prof. dr hab. Maria Libiszowska-Żółtkowska

ks. prof. dr hab. Janusz Mariański

prof. dr hab. Włodzimierz Pawluczuk

Redakcja naukowa tomu: Stanisław Wargacki SVD

Redakcja wydawnicza: Eliza Litak

Redakcja techniczna: Pracownia Edytorska MP

Projekt okładki serii *Socjologia religii*: Kompania Graficzna – Joanna i Wojciech Jedlińscy

ISBN 978-83-7688-044-0

Wydanie I

KRAKÓW 2010

Zakład Wydawniczy »NOMOS«

31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21

e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

Objętość: ark. wyd. 24, nakład: 1000 egz.

Dla P , J i J oraz dla tych, których oni kochają

Spis treści

Marta Trzebiatowska	
Grace Davie wizja socjologii religii w Europie i na świecie	9
Przedmowa	19
Rozdział 1. Wprowadzenie: „krytyczny” program badawczy	23
CZĘŚĆ I: PERSPEKTYWY TEORETYCZNE	
Rozdział 2. Wspólne źródła – różne drogi	51
Rozdział 3. Sekularyzacja – proces i teoria	78
Rozdział 4. Teoria racjonalnego wyboru	105
Rozdział 5. Nowoczesność – jedna czy wiele?	135
Rozdział 6. Wyzwania metodologiczne	163
CZĘŚĆ II: KWESTIE EMPIRYCZNE	
Rozdział 7. Religie głównego nurtu w świecie Zachodu	193
Rozdział 8. Mniejszości i obrzeża	224
Rozdział 9. Walka o uwagę – fundamentalizmy w nowoczesnym świecie	255
Rozdział 10. Globalizacja i badania nad religią	282
Rozdział 11. Religia i życie codzienne	311
Rozdział 12. Wnioski: Ponowne spojrzenie na program badawczy . . .	339
Bibliografia	355
Indeks osobowy	379
Indeks rzeczowy	384

Marta Trzebiatowska

GRACE DAVIE WIZJA SOCJOLOGII RELIGII W EUROPIE I NA ŚWIECIE

Socjologia jest na tyle szeroką dyscypliną, że przyciąga różne rodzaje naukowców. I chociaż nie zawsze da się przyporządkować idealne typy realnym osobom, zaryzykowałabym twierdzenie, że istnieją trzy rodzaje socjologów:

- a) tacy, którzy przedkładają teorię nad dane empiryczne;
- b) tacy, którzy postrzegają ramy teoretyczne jako (niemal) zbędne i skupiają swą uwagę na solidnie udokumentowanych faktach społecznych;
- c) wreszcie tacy, którzy w sposób wyważony i udanie potrafią łączyć te dwa podejścia. Ten ostatni typ naukowców zdarza się rzadko, ale uważam, że to właśnie oni są w stanie najlepiej analizować złożoną materię społecznej rzeczywistości. W dziedzinie socjologii religii, Grace Davie należy do tej właśnie grupy badaczy.

Pisanie o czyjejś karierze akademickiej przez pryzmat anegdot i osobistych wspomnień nie jest, być może, roztropne. Socjolog Thomas Luckmann, pisząc o swojej współpracy z Peterem Bergerem, również zastanawiał się: „czy właściwe będzie umieszczanie epizodycznych anegdot” w książce o charakterze naukowym (2001: 18). Obawy takie znikają, jeśli przywołane anegdoty służą lepszemu ukazaniu osiągnięć danej osoby, a w naszym wypadku – przedstawieniu dorobku naukowego Grace Davie nowym czytelnikom.

Z Grace Davie oraz jej pracami zetknęłam się po raz pierwszy w roku 1999, w czasie moich studiów licencjackich na Uniwersytecie w Exeter. Tematy i treści, które podejmowała w czasie wykładów, były niezwykle

interesujące i skłaniały do myślenia, jednak co najważniejsze, ilustrowała je przykładami z „życia wziętymi”. W tym właśnie czasie David Beckham, złote dziecko angielskiego futbolu, będąc u szczytu międzynarodowej sławy, po raz pierwszy został ojcem. Davie w wykładach na temat nieprzemijającego znaczenia religii w życiu jednostki (pomimo słabnięcia jej roli w sferze publicznej) nawiązała do opublikowanego w tym czasie oświadczenia prasowego Beckhama, w którym stwierdził, że jest zdecydowany, by swe nowo narodzone dziecko ochrzcić, choć nie wie jeszcze „w jakiej religii”. Dla kogoś, kto dopiero rozpoczął studia socjologiczne, ten przykład był olśnieniem. Dokładnie zrozumieliśmy, co ma na myśli Davie, gdyż jej wywód zilustrowany został dobrze nam znanym przykładem. Dzięki temu, socjologia religii stała się dla nas czymś rzeczywistym; czymś, co bezpośrednio dotyka naszego życia. Przytoczona anegdota znakomicie ukazuje zdolność Davie do nawiązywania takiego kontaktu z różnymi grupami słuchaczy, że język socjologii staje się zrozumiały nawet dla laików.

Kilka lat później miałam zaszczyt być doktorantką Grace Davie. Podczas jednego z seminariów doktoranckich wielokrotnie użyłam terminu „Kościół”, aby ogólnie odnieść się do roli religii w społeczeństwie. W pewnym momencie Davie zapytała, który Kościół mam na myśli. Pytanie to zabrzmiało dosyć dziwnie dla przybysza z Polski, dla którego ten termin jest oczywisty i jednoznacznie kojarzy się z Kościołem katolickim. Przywołany epizod dobrze oddaje podstawową różnicę między Polską i Wielką Brytanią. W Polsce istnieje społeczeństwo, które David Martin podaje jako przykład „obszaru religijnego o charakterze narodo-wo-katolickim” (1978), podczas gdy Wielka Brytania uważana jest za kraj w dużej mierze świecki i pluralistyczny pod względem religijnym.

Przytoczone powyżej dwa wspomnienia ukazują to, co postrzegam jako najważniejsze aspekty wkładu Grace Davie w socjologię religii. Mam tu na myśli jej zainteresowanie, po pierwsze, sprawami życia codziennego, a po wtóre – różnorodnością i wewnętrzną złożonością rzeczywistości społecznej, którego to skomplikowania nie można pominąć, jeśli jako socjologowie chcemy zrozumieć świat wokół nas.

Cechą wyróżniającą prace Davie spośród prac większości socjologów religii jest jej nieustanne zainteresowanie wyznawcami religii i organizacjami religijnymi w Wielkiej Brytanii, Europie, Stanach Zjednoczonych

oraz innych częściach świata. Wielu uznanych naukowców decyduje się prowadzić swoje badania zza biurka, natomiast Grace Davie udaje się do różnych miejsc, by doświadczyć tego, co uczyni później przedmiotem swoich analiz. To wszystko powoduje, że jej publikacje stają się zrozumiałe i łatwo przyswajalne dla kulturowo zróżnicowanego audytorium, tak w świecie akademickim, jak również poza nim. Zarówno język opisu, jak i stosowana terminologia ułatwiają odbiorcom zrozumienie zjawisk, które niekoniecznie występują w ich rodzimych środowiskach społecznych.

Inną wyróżniającą, a jednocześnie przyciągającą cechą podejścia Davie do badań nad religią jest to, że bardziej fascynuje ją opis i poznawanie „rzeczywistego świata” niż abstrakcyjne rozważania o nim. Dlatego też, siłą napędową jej badań jest analiza aktualnych danych, co stanowi warunek rozwoju każdej dyscypliny naukowej. Jest to widoczne niemal we wszystkich jej pracach. W konsekwencji, myśl naukowa Davie wykracza zarówno poza teorię, jak i poza wyniki badań, po to, żeby stworzyć nowe narzędzia metodologiczne do studiów nad religią. Davie jest świadoma faktu, że badane przez nią zjawiska społeczne nie są statyczne, a narzędzia metodologiczne szybko się dezaktualizują lub po prostu stają się bezużyteczne w warunkach ciągłych zmian społecznych.

Aż do ostatniego ćwierćwiecza XX wieku brytyjska socjologia religii była zdominowana przez paradygmat sekularyzacyjny, co oznaczało, że główne dyskusje toczyły się wokół pytania o zmniejszającą się w wyniku procesów modernizacyjnych rolę religii. Tę debatę przerwało pojawienie się na Zachodzie nowych ruchów religijnych, co spowodowało przesunięcie uwagi badaczy na zgłębianie radykalnych form religijności, w celu wyjaśnienia ich nagłego pojawienia się w skądinąd zsekularyzowanym świecie.

Grace Davie swą karierę jako socjolog religii rozpoczęła w latach osiemdziesiątych XX wieku, a więc w czasie, kiedy w centrum uwagi naukowców znalazł się ruch New Age i jego podejście do sposobów życia w późnej nowoczesności (zob. Heelas 1996). W swych pracach Davie zwraca uwagę na fakt, że również te wyznania, które dominują w danym społeczeństwie powinny na nowo stać się przedmiotem badań socjologii religii. Od czasu ukazania się w 1994 roku jej pierwszej książki, Davie stała się znaczącym socjologiem religii zarówno w Europie, jak i poza jej granicami.

Trajektoria badań Grace Davie w dziedzinie socjologii religii jest wyrazista i ukazuje, jak jej zainteresowania naukowe stopniowo przechodziły od poziomu lokalnego do globalnych i porównawczych badań nad religią. Początkowo starała się zgłębić wzory religijności funkcjonujące w miastach Wielkiej Brytanii (Ahern i Davie 1987). Badania te spowodowały, że zainteresowała się religijnością Brytyjczyków po II wojnie światowej, a efektem tych zainteresowań była książka *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging* (1994). Zwłaszcza podtytuł tej książki rozbudził wyobraźnię zarówno środowiska akademickiego, jak też innych osób i stał się frazą powszechnie używaną (oraz nadużywaną) na opisanie szczególnego rodzaju zachowania religijnego, polegającego na tym, że, w przypadku głównych Kościołów, uczestnictwo w praktykach religijnych spada, ale niekoniecznie idzie z tym w parze osłabienie przekonań religijnych. Przez „wiarę bez przynależności” Davie rozumie sytuację, w której Brytyjczycy (i Europejczycy) przyznają się do wiary w Boga, ale jedynie 10 procent z nich regularnie uczęszcza do kościoła. Davie częściowo uzasadnia taki stan rzeczy ogólnym spadkiem zaangażowania we wszelkie dobrowolne, w tym niereligijne, działania (np. członkostwo w partiach politycznych i związkach zawodowych), a tym samym ukazuje analogię zmian, jakie zachodzą w religijnych i świeckich formach zaangażowania.

W kolejnej książce, *Religion in Modern Europe: Memory Mutates* (2000a), Davie umieściła Wielką Brytanię w kontekście europejskim. Jak sama skomentowała, ta książka „nie sprzedawała się jak świeże bułeczki, ponieważ miała w tytule słowo ‘Europa’, a nic nie zniechęca Anglików bardziej, niż właśnie to słowo” (Davie 2003c). To stwierdzenie trafnie charakteryzuje złożone relacje między Wielką Brytanią a resztą Europy. W książce, o której mowa, Davie po raz pierwszy wprowadza też pojęcie „pamięci zastępczej”, którego rozwinięciem jest pojęcie „religii zastępczej”. Termin ten opisuje rodzaj religijności, który powstał w laickiej teoretycznie Europie: oto ogół społeczeństwa jest zadowolony, że mała grupa regularnie praktykuje w jego imieniu. Dla większości ludzi Kościoły są instytucjami, do których zwracają się w sytuacjach wyjątkowych dla kraju, jak również w okresie świąt, np. Bożego Narodzenia i Wielkanocy, albo z okazji rytuałów przejścia, takich jak chrzest, śluby czy pogrzeby. Ten wywód Davie rozwija w książce

Europe: the Exceptional Case (2002a), nie zgadzając się z utrwalonym przekonaniem i podstawowym założeniem paradygmatu sekularyzacji, że model religijności panujący w Zachodniej Europie jest wzorem dla reszty świata. Davie odwraca takie rozumienie, udowadniając, że to nie reszta świata, ale właśnie Europa z „reszką niepraktykujących chrześcijan” jest szczególnym przypadkiem. Pozornie, Europa może wydawać się świecka, ale Europejczycy jako tacy nie są niereligijni. Po prostu, ich zachowania religijne różnią się od zachowań chrześcijan w innych częściach świata. Jest to kolejna książka, w której Davie odchodzi od dominującego w socjologii sposobu myślenia o religii, a przygląda się Europie z pozycji „innego”. Odejście od europejskiej „wygody” może być uznane za ambitne przedsięwzięcie intelektualne, inspirujące do poszukiwania nowatorskich rozwiązań.

Książka *Socjologia religii*, której przekład czytelnicy właśnie dostają do rąk, ukazała się w 2007 roku. Praca ta zawiera główne wątki dorobku naukowego Davie i stanowi ważną oraz potrzebną refleksję nad stanem i przyszłością socjologii religii. Stawia pytania o dominujące sposoby badania religijnych zachowań z socjologicznego punktu widzenia. Co najważniejsze, Davie zwraca uwagę na osobliwy rozdzźwięk pomiędzy danymi empirycznymi a akademickim programem badawczym, przyjętym w studiach nad religią. Wskazuje, że błędne i nieaktualne jest założenie, iż modernizacja nieuchronnie prowadzi do sekularyzacji, zwłaszcza wobec faktu, że religia ciągle zachowuje istotne znaczenie w społeczeństwach późnej nowoczesności. Teoria sekularyzacji, która ma swoje korzenie w specyficznym dla Europy XIX-wiecznym kontekście społeczno-ekonomicznym, stopniowo przybrała postać dogmatu teoretycznego. A skoro Europa Zachodnia stała się dominującym modelem, do którego porównywano resztę świata, nowoczesność i sekularyzację zaczęto traktować jak terminy synonimiczne (tak jak polskość i katolicyzm). Davie ujmuje to krótko: teoria zdominowała czy też stała się ważniejsza niż dane empiryczne. Wyniki badań empirycznych do lat siedemdziesiątych XX wieku wskazywały na zmniejszającą się rolę religii we współczesnych krajach uprzemysłowionych, jednak pod koniec XX wieku zależność pomiędzy spadkiem religijności a stopniem rozwoju stawała się coraz bardziej wątpliwa i trudna do utrzymania. Trzeba przyznać, że socjologowie religii zapłacili wysoką cenę za nadmierne

skoncentrowanie się na sekularyzacji: ich subdyscyplina została zmarginalizowana przez główny nurt socjologii, a sami socjologowie religii utworzyli własne getto. W końcu, dlaczego socjologia głównego nurtu miałaby się interesować religią, skoro nawet ci, którzy zajmują się badaniami nad nią, są przekonani, że religia będzie stopniowo, choć powoli tracić znaczenie, aby wreszcie zupełnie zniknąć? Niniejsza książka stawia przed socjologią religii zadanie ponownego rozważenia takich pojęć, jak modernizacja i sekularyzacja, zwłaszcza w świetle danych empirycznych, które wskazują na utrzymywanie się religii jako głównego czynnika sprawczego we współczesnym świecie.

Niniejsza publikacja z wielu względów może okazać się ważna i interesująca także dla polskiego czytelnika. Jest aktualna w odniesieniu do różnych aspektów socjologii religii, które z pewnością ciekawią polskich odbiorców. Polskie społeczeństwo na przestrzeni ostatnich dwóch dekad doświadczyło radykalnych zmian i, aby lepiej zrozumieć lokalne wydarzenia, trzeba te zmiany umieścić w kontekście aktualnych analiz religii w społeczeństwach późnej nowoczesności. Jeśli przyjmiemy dominujący paradygmat sekularyzacji dla zanalizowania polskiego krajobrazu religijnego, to tym samym nasuwa się pytanie: czy Polska wpisuje się w model zachodni, a mianowicie, czy staje się bardziej świecka wraz z zakorzenianiem się nowoczesności i dojrzewaniem demokracji? Brytyjski socjolog, Steve Bruce (gorący zwolennik paradygmatu sekularyzacyjnego), twierdzi na przykład, że państwa takie jak Polska trzymają się religii ze względu na jej tradycyjną rolę jako narzędzia kulturowej obrony (1996). Ze względu na to, że katolicyzm jest synonimem polskości, religia spełnia rolę epifenomenu – jest ona też nośnikiem innych treści. Bez wypełniania tej dodatkowej roli, religia staje się zbędna, a społeczeństwo ulega sekularyzacji. Jeśli jednak zgodzimy się z tokiem rozumowania Grace Davie i zaczniemy badać przypadek Polski w oderwaniu od paradygmatu sekularyzacji, dojdziemy do całkiem innych wniosków. Nie oznacza to jednak, że powinniśmy całkowicie odrzucić teorię sekularyzacji. Nie ulega wątpliwości, że polska religijność zmienia się na naszych oczach, a członkostwo Polski w Unii Europejskiej (w tym masowa emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii) będzie miało wpływ na praktyki i przekonania religijne. Z dużym prawdopodobieństwem można powiedzieć, że polskie społeczeństwo będzie zmierzało w kierunku zindywiduali-

zowanej religijności, a wpływ Kościoła katolickiego na społeczeństwo będzie znacząco malał (jak to już można było częściowo zaobserwować w ostatniej dekadzie). Jednocześnie, nie oznacza to, że religia w Polsce straci na znaczeniu. Ukazuje to chociażby katastrofa lotnicza w Smoleńsku z 10 kwietnia 2010 roku, w wyniku której śmierć poniósł prezydent RP wraz z dziewięćdziesięcioma pięcioma osobami, wśród których byli m.in. parlamentarzyści, członkowie najwyższych władz państwowych i dowódcy wojskowi. Na nowo mocno „rozpalila się” religijność, połączona z ideami narodowymi, która wcześniej osłabła w wyniku masowej emigracji po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Kościół katolicki ponownie przyjął na siebie rolę instytucji publicznej, która nie tylko jednoczy naród, ale również znacząco wpływa na decyzje podejmowane przez rząd. Jak pokazują badania, blisko 86 procent Polaków uważa, że Kościół katolicki nie powinien wypowiadać się w kwestiach politycznych (Roguska 2007), jednakże w czasie tragedii narodowych ta sama grupa bez oporów zwraca się w stronę Kościoła i rytuałów.

Sposób rozumowania Grace Davie nie jest nawet w najmniejszym stopniu ograniczany przez dzisiejsze, niekiedy „sztywne” myślenie dominujące w socjologii. Raczej stanowi ono dla niej rodzaj odskoczni, rodząc pytania, które często skłaniają do refleksji, a nawet kwestionują wypróbowane i sprawdzone metody analiz. Innymi słowy, niezależnie od tego, czy się zgadzamy czy też nie z jej punktem widzenia, myśl naukowa Davie podtrzymuje dyskusję, dostarczając niezbędnego paliwa dla dalszych badań nad religią. Podobnie jak David Martin, jej najbliższy mentor, Grace Davie czerpie informacje z badań empirycznych i wykorzystuje zdobytą w ten sposób wiedzę, aby na nowo ocenić już istniejące teorie i narzędzia metodologiczne. Co więcej, przywiązuje dużą wagę do kontekstualnych źródeł pochodzenia teorii i wykorzystywanych w socjologii religii narzędzi metodologicznych. Co ciekawe, niewielu naukowców tak czyni. Dlatego też zrozumiałe jest, że, na przykład, teoria racjonalnego wyboru (TRW), która powstała i jest stosowana do badań nad religią w Stanach Zjednoczonych, gdzie historia w szczególności określa sytuację na rynku religijnym, nie mogła znaleźć akceptacji w Europie. Istnieje też zjawisko przeciwne, czyli idea religii zastępczej, która – jak podkreśla sama Davie – jest obca i nieco zagadkowa dla Amerykanów, inaczej postrzegających relacje między państwem

i Kościołem (Davie i Bäckström 2010: 32). Różnica w rozumieniu europejskiej i amerykańskiej koncepcji religii i religijności została rozwinięta w jednej z jej ostatnich książek, *Religious America. Secular Europe: A Theme and Variations* (2008), której współautorami są Peter Berger i Effie Fokas.

Znaczenie myśli naukowej Grace Davie dla brytyjskiej (i niewątpliwie światowej) socjologii religii polega na tym, że jej prace mają charakter porównawczy, a ona sama dysponuje szeroką wiedzą na temat wewnętrznej dynamiki europejskich i pozaeuropejskich społeczeństw, a także roli, jaką pełni w nich religia. Najbardziej istotne jest to, że w swoich pracach przewidywała kierunki rozwoju socjologii religii. Znakomicie ukazuje to rozdział 11. niniejszej książki, w którym Autorka analizuje miejsce religii w życiu codziennym współczesnych ludzi, zarówno w wymiarze prywatnym, jak i publicznym. Grace Davie ukazuje, że funkcjonujące w świecie zachodnim i traktowane jako oczywiste założenia, dotyczące instytucjonalnego oddzielenia tego, co religijne i świeckie, być może należałoby podać w wątpliwość, ponieważ zależności pomiędzy różnymi segmentami społeczności zachodnich zmieniają się w wyniku migracji, ewolucji ról społecznych kobiet i przemian tego, co postrzegamy jako ważne momenty w życiu człowieka. Kwestie te przewijają się także w ostatniej książce Davie, zatytułowanej *Welfare and Religion in 21st Century Europe* (2010), której współredaktorem jest Anders Bäckström. Pierwszy tom tej publikacji jest rezultatem badań empirycznych i ukazuje związki pomiędzy religią i opieką społeczną w ośmiu krajach europejskich. Zainteresowanie punktami stykającymi się między religią a kwestiami przyłączenia i wykluczenia przejawia się również w zaangażowaniu Davie w szwedzki projekt *Welfare and Values in Europe* (2006-2009), finansowany przez Komisję Europejską.

Sama Autorka w 1. rozdziale w znakomity sposób wprowadza czytelnika w zagadnienia podejmowane w tej książce, więc ja nie muszę powielać tych wysiłków. Należy jednak podkreślić, że Davie osiągnęła kilka ważnych celów: używa języka porywającego i przystępnego dla czytelnika, łączy teorię i dane empiryczne z problemami metodologicznymi, umieszczając je w kontekście wydarzeń historycznych związanych z socjologią religii; ukazuje także kierunek, w którym dziedzina ta powinna zmierzać, jeśli ma się rozwijać i nadążać za zmianami zachod-

dzącymi w krajobrazie społecznym. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że dla polskiego czytelnika bardziej znacząca jest wcześniejsza praca Davie, ukazująca zagadnienie „wiary bez przynależności” i zmieniający się charakter religijności we współczesnym świecie. Jednakże, bez wątpienia, także wiele innych, podejmowanych w tej książce zagadnień w mniejszym bądź większym stopniu ma odniesienie do polskiej rzeczywistości, a są to: fundamentalizm, globalizacja, migracja i miejsce religii w życiu codziennym. Szczególnie interesującym zagadnieniem jest także interakcja dominującego Kościoła i nowoczesności, jak również wpływ emigracji, a następnie powrotów dużej liczby Polaków do ojczyzny i swojego rodzimego Kościoła.

Za wcześnie jeszcze na jakiekolwiek przewidywania, ale bez obawy możemy powiedzieć, że zagadnienia podjęte w tej książce przez Grace Davie będą stawać się coraz bardziej istotne w Polsce XXI wieku. Niewykluczone, że „uzbrojeni” w tę książkę polscy socjologowie religii łatwiej umieszczą swoje teoretyczne i metodologiczne trajektorie w kontekście szybko dokonujących się zmian społecznych. Wierzę jednak, że przedstawiona czytelnikowi książka stanie się inspiracją do dyskusji na tematy natury i miejsca religii w polskim społeczeństwie zarówno wśród studentów, jak i naukowców, zajmujących się badaniami nad religią.

Przełożył Stanisław A. Wargacki